

ни, актуалізує необхідність вивчення творчого застосування сучасного передового досвіду, особливо тих країн, які зіштовхуються з подібними проблемами.

1. Murray Petrie, Webber Devid. 2001. "Review of Evidence on Broad Outcome of Public Sector Management Regime" (<http://www.treasury.govt.nz/workinpapers/2001/01-6.asp>). The Treasury/ Wellington.
2. Graham Scott. 2001. Management in New Zealand: Lessons and Challenges // http://www.nzbr.org.nz/documents/publications-2001/public_management.pdf. Wellington: New Zealand Business Roundtable.

3. Secretariat, Treasury Board. 2001. "Treasury Board Secretariat Organization" // http://www.tbs-sct.gc.ca/www/strucdes_e.html. Access Date: July 21, 2001. Last Update: March 8, 2001.

4. Dean Alan. 2001. The Organization and Management of Executive Departments. Washington, DC: National Academy of Public Administration. dos Santos, Luiz Albrto. Reforma Administrativa No Contexto Da Democracia. Brasilia: DIAP and Arko Advice Editorial.

5. World Bank. 2000. Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate. Washington DC: World Bank.

L.BUNETSKY

TRANSFORMATION OF THE INSTITUTIONAL STRUCTURE OF POWER AND OF POLITICAL RELATIONS IN TRANSITIONAL STATES

(using the up-to-date experience of developed countries)

This article reveals some particularities of the transformation processes of the institutes of political relations and of authorities of the contemporary transitional society of Ukraine and the perspectives of their following development. This article analyses some problems of the transformation of the institutes of state authorities in Ukraine from the position of the up-to-date experience of developed countries which had obtained interesting results in conditions close to ours. The article also proposes some applied aspects of transformation of institutional system of political relations and authorities of the contemporary Ukrainian society.

Key words: authorities, political relations, political institutes, political reform, transitional states, the institute of power, modernization of the state government.

УДК 323.22/28

ББК 66.3(4/8)

Василь Землюк

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1985 – 1991 рр.)

У даній статті розглянуто поняття й структуру політичної свідомості та політичної ідентичності українців і особливостей їх формування на прикладі складних і суперечливих процесів, які відбувались в українському суспільстві протягом 1985–1991 років.

Автор розглядає особливості масової політичної свідомості – політичні цінності й установки, феномени утопій і міфів, а також їх дуалізм і трансформації.

Ключові слова: політична свідомість, політична ідентичність, політичні процеси, кризові явища, українське суспільство, Україна.

У результаті поглиблення кризових явищ, стихійності суспільно-політичних процесів сьогодні Україна й українське суспільство продовжують перебувати в невизначеному стані. Продовжують точитися дискусії не тільки щодо стратегії та пріоритетів соціально-економічного розвитку, а й щодо принципів політичного устрою держави. Державотворення в значній мірі звелось до розбудови держави заради посткомуністичної влади.

Коріння й причини цього слід шукати не тільки в практиці "розбудови держави", але й у складних і суперечливих процесах, які відбувались в українському суспільстві протягом 1985–1991 років загалом і в політичній свідомості нас зокрема.

1. Поняття й структура політичної свідомості.

Політична свідомість – суб'єктивний вимір політики, який здійснюється на двох рівнях

політичної рефлексії: ідеологічному (відображення політики у вигляді абстрактних ідей, теоретичних моделей, ідеологічних доктрин тощо) та психологічному (політика знаходить своє відображення у формі психологічних установок, цінностей, почуттів, мотивів тощо). За структурою, будучи суб'єктом політичних процесів, політична свідомість складається як із раціональних, так і з ірраціональних явищ, у яких відбувається сприйняття політики індивідуумом.

У вивченні індивідуальної та масової політичної свідомості українців неможливо обійтись без особливого роду конструкта – **індивідуального й колективного безсвідомого**. За К.Юнгом, особистість цілісна і її свідомі та несвідомі компоненти є нероздільними, вони взаємно доповнюють одні одних. На підставі цього К.Юнг висунув головну свою ідею – існування колективного безсвідомого, яке притаманне всім людям, передається спадково і є тією основою, на якій проявляється індивідуальна психіка, тобто це своєрідний психічний пласт, який накладається і взаємодіє зі свідомістю індивіда [10].

Політична свідомість, поряд із політичними цінностями й установками, включає в себе й психологічний механізм їх продукування, самоідентифікації, пошуку власної життєвої позиції. Тому політична свідомість тісно пов'язана з політичною поведінкою і є підготовчим етапом до неї, наповнює політичну поведінку змістом, а також робить можливою політичну взаємодію між суб'єктами політичного процесу. Можна охарактеризувати політичну свідомість як “внутрішню” політичну поведінку, яка впливає на “зовнішню” поведінку людини, тобто на її вчинки, діяльність, активність.

Виділяють дві основні групи складових політичної свідомості: пізнавальні (куди відносяться знання про політику й політичні процеси, інтерес до політичних явищ) та мотиваційні (цінності, потреби, почуття, установки). Цей поділ досить умовний, насправді досить важко виділити той чи інший складовий елемент у чистому вигляді й однозначно співвіднести його з іншими. Тим більше, що вони тісно переплетені і взаємозалежні.

2. Політичні цінності й установки.

Одним із важливих компонентів політичної свідомості є політичні цінності – уявлення людини про ідеальні моделі поведінки та ідеальні кінцеві цілі, оцінки ідеального об'єкта, зокрема

в координатах “добре” – “погано”, уявлення про те, що бажане й необхідне для суб'єкта політичної діяльності.

На відміну від політичних цінностей, що є уявленням людини про ідеальний об'єкт чи їх сукупність (наприклад про політичну партію або про свободу слова), установки характеризують ставлення людей переважно до конкретних об'єктів у конкретних умовах, відіграють ключову роль у взаємостосунках “внутрішньої” і “зовнішньої” поведінки людини, тобто передують дії, будучи її початковим етапом, налаштуванням на дію.

Для перехідного суспільства характерний процес трансформації системи політичних цінностей і установок – відбувається руйнування старої системи й формування нової. Саме це відбувалося в Україні наприкінці 90-х років минулого століття. У результаті переважна більшість наших співвітчизників перебувала в стані невизначеності. Зберігалась чимала варіативність вибору між різними напрямками трансформації системи цінностей. Саме в цьому бачиться одна з характерних рис того часу й причина подальших невдач у розбудові державності.

3. Політична ідентичність українців та особливості її формування.

Під поняттям “політична ідентичність” слід розуміти ототожнення суб'єктом політичного процесу себе з певною політичною позицією. Вона формується під впливом психологічної діяльності суб'єктів, системи цінностей і стереотипів та специфікою і функціональними особливостями політичної позиції. Політична ідентичність, як і соціальна, має групову природу. Вона проявляється у відчутті індивідом своєї приналежності до певної групи (наприклад, партії, руху, ідеологічної течії і т. п.) і/або як ототожнення групою себе з певною політичною позицією та визнання цього з боку інших суб'єктів політичного процесу.

Виділяють різні типи політичної ідентичності, зокрема:

- за об'єктом ідентифікації з певною групою – можна виділити ідентичність члена партії, групи інтересів, ідеологічної течії, жителя міста чи регіону, громадянина держави і т. п. У людей переважає змішана ідентифікація. Наприклад, житель Вінниці може одночасно ідентифікувати себе до того ще й з громадянином України, прогресивним соціалістом і т. д.;

- формування національно-державної ідентичності, яке значно активізувалося в Україні якраз наприкінці 80-х років минулого ст.;

- за регіональними, мовними, соціальними, культурними ознаками, оскільки такі реально існують і мають значні протиріччя та особливі традиції. Спостерігається переважання ідентичності, пов'язаної з відчуттям своєї належності до регіону, соціальної групи, місцевого поселення тощо, над політичною ідентичністю;

- за певними ідейно-політичними напрямками, представниками тих чи інших ідеологічних течій. Досить часто для характеристики такої ідентичності користуються шкалою “лівий – правий”, яка традиційно застосовується для характеристики структури політичного простору – позиції різних політичних сил, політичних уподобань виборців і т. п. Поділ на “лівих” і “правих” має досить давню історію – ще з часів Великої французької буржуазної революції – дані слова застосовувались для характеристики ідеологічних позицій політичних сил. “Лівими” звичайно називали тих, хто виступав за соціальні зміни, рівність і соціальну справедливість, а “правими” – тих, хто був прихильником індивідуалізму, приватної власності, проти соціальної рівності.

В Україні кінця 80-х років переважна більшість громадян була далека від політичної самоідентифікації. Виростали й жили цілі покоління, які не знали політичної змагальності. А отже, у свідомості громадян не могли скластись більш-менш чіткі, цілісні й стійкі політичні образи, тим більше альтернативні, наприклад “лівих” і “правих”. До того ж свою негативну роль відіграла специфіка вживання цих слів під час так званої “перебудови” – “лівими” називали реформаторські сили, а “правими” – противників реформ.

Яскравим прикладом цього є порівняльний аналіз участі українців у референдумі щодо збереження СРСР 17 березня 1991 р. та Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Їхні офіційні результати суперечливі й майже діаметрально протилежні (у цьому, безумовно, є складова впливу політичних маніпуляцій і “заслуга” адміністративного ресурсу).

Політичні процеси кінця 80-х – початку 90-х років у значній мірі були стихійними як із боку націонал-демократії, так і з боку тодішньої влади. Про двосторонню позиційну слабкість учасників тогочасного політичного процесу

свідчать їхні взаємні поступки в прийнятті політичних рішень, переговорах, називаючи це консенсусом.

Через призму політичної ідентичності розглядається феномен **національної само-свідомості** – одна зі складових самосвідомості особи, інтегруюча цілісність, яка здатна відігравати як домінуючу, так і другорядну чи зовсім нульову роль. У процесі самоусвідомлення індивід ідентифікує себе з групами різного рівня – починаючи від елементарних (сім’я, рід, родина) і аж до інтегруючих (етнос, нація, держава, людство). Але питання полягає не тільки в тому, якого рівня ідентичності сягає людина, а стоїть ширше: чи цей рівень стає для конкретної людини своєрідною призмою сприйняття й пізнання навколишнього світу і в якій мірі ця субстанція буде впливовою щодо конкретного індивіда. На вищому рівні у свідомості особи образ нації буде домінуючим, тобто самосвідомість нації з усіма її складовими частинами (здатністю породжувати ціннісні ідеали/норми, стимулювати до дії тощо) здатна відіграти роль провідної детермінанти в мотивації індивіда та його поведінці.

Тому особливості формування політичної ідентичності українців, процес їхньої політичної самоідентифікації в 1985–1991 роках слід розцінювати через призму особливостей їхньої масової політичної свідомості на тлі тодішніх соціально-економічних негараздів, політичних сутичок і зіткнень тощо.

4. Особливості масової політичної свідомості.

Існують різні визначення даного феномена, наприклад: масова політична свідомість – притаманний значній кількості людей (масам) особливий тип політичної свідомості, що являє собою сукупність політичних ідей, уявлень, норм, звичаїв, поглядів, стереотипів, у тому числі ілюзорних почуттів, котрі відображають ті чи інші сторони життя суспільства [7]. За іншим визначенням масова політична свідомість – сукупність найрізноманітніших за гносеологічною і соціальною природою духовних утворень, не обмежених лише формами психіки, а таких, що відносяться до різних сфер психології та ідеології, емоції і логіки, образів і реакцій, буденної і теоретичної свідомості, раціональних та ірраціональних уявлень [2]. Частіше всього під масовою політичною свідомістю розуміють певну суму індивідуальних цінностей, установок тощо, отриману емпірично.

Конкретною похідною масової політичної свідомості є політична свідомість еліти, її ще називають елітарною свідомістю. Хоча й існують твердження, згідно з якими остання функціонує незалежно від масової політичної свідомості, більше того, за певних умов – продукує її. Елітарна – це певною мірою абстрактна й узагальнена свідомість у формі ідеології, науки, освіти, пропаганди й агітації, яка дає можливість установлювати причинно-наслідкові зв'язки між різними соціально-політичними явищами, моделювати, пояснювати й розуміти політичну дійсність, прогнозувати хід і тенденції політичних процесів. Основним носієм її виступає політична еліта. Різним способом і з різною метою ці знання проєктуються на загал населення за допомогою соціально-політичних інститутів (засоби масової інформації, агітація і пропаганда, освіта і виховання, релігія, мистецтво і т. п.). На основі цього формується масова свідомість, яка включає в себе також знання на рівні здорового глузду як конкретне усвідомлення індивідуального й колективного досвіду.

Масова політична свідомість багато в чому є проєкцією елітарної політичної свідомості й формується під впливом тієї чи іншої політичної ідеології, наприклад ліберальної, консервативної, соціалістичної.

Специфічною реальністю масової політичної свідомості, зокрема найяскравішою її особливістю на межі 80-х – 90-х років, яка відіграла значну роль у житті українського суспільства, є **самосвідомість нації** – складний інтегральний феномен, який є далеко не простою сумою самосвідомостей індивідів, з яких складається нація. Процес самоусвідомлення нації безперервний і залежить від взаємодії з подібними спільнотами, внутрішнього життя нації, домінуючих на даному етапі ідей, які мають історичний характер. Функціонально мобілізує самосвідомість нації і зовнішня загроза. Головним суб'єктом відтворення самосвідомості нації є її еліта, високий рівень і активність якої здатні консолідувати навколо себе націю й підняти рівень її самосвідомості. Наприклад, кінець XVI – початок XVII ст. – українська шляхта здійснювала роль суб'єкта відтворення самосвідомості українського етносу на релігійній основі; початок XX ст. – культивовані інтелігенцією політичні ідеї відіграли суттєву роль в утворенні УНР. Так і в кінці 80-х років минулого ст. – українська інтелігенція детонувала й очолила національно-визвольну боротьбу.

У 1985–1991 роках українське суспільство зазнало радикальних змін у всіх сферах соціального буття. Це відбилося на масовій політичній свідомості – привело до її динамічної політизації. З розпадом СРСР колись могутня комуністична ідеологія, що мала статус державної, перестала визначати пріоритети в масовій свідомості. За кілька років у свідомості громадян відбувся обвальний крах комуністичних ідей, руйнація ідеологічних міфів радянської доби, зазнали значної трансформації або зовсім зникли інституційні основи діючих до перехідних процесів ідеологічних орієнтирів і світоглядних цінностей. Неприродні для українців установки тоталітаризму “підпорядкування особистого суспільному” порівняно легко поступилися своїм місцем новим життєвим цінностям. Це яскраве свідчення нехарактерності попередніх цінностей українській сутності з її чітко вираженим індивідуалізмом.

З середини 80-х років у реальне життя поступово прийшли інші цінності, повільно й болісно відбувалась зміна політичної свідомості від монізму до плюралізму. У масовій політичній свідомості українців з'явився цілий ряд беззаперечних ідей. Це насамперед самоцінності людського життя, власної гідності, свободи, рівності всіх громадян перед законом, приватної власності та її недоторканності – те, що прийнято називати загальнолюдськими цінностями.

У масовій політичній свідомості українців склався негативний образ **радянського тоталітаризму**, виникла та є достатньо тривкою і стабільною установка на його подолання, оскільки тоталітаризм визначається як такий тип політичного режиму, політичної та суспільної системи, якому внутрішньо притаманний усеохопний (тотальний) контроль із боку влади над суспільством і особою, влада застосовує примус і насильство. Так, наприклад, утопічний принцип **егалітаризму** (від. франц. *egalitaire* – рівність), що культивувався протягом десятиліть у закритому радянському суспільстві з його планово-командною економікою і передбачав рівномірність переділу приватної власності між усіма членами суспільства. Від цього історично й склався антивласницький, антиринковий менталітет радянської людини із соціально-утриманською психологією, зрівнялівкою, коли бідність уважалась добродієм, а принцип егалітаризму – ключовим у побудові нібито справедливого суспільства. Хоча

егалітаризм і виходить із природного прагнення людей до рівності й соціальної справедливості, однак проблема рівності в політичному контексті вирішується по-різному. Суть цього продемонстрував А. де Токвіль, давши ліберальне розуміння рівності як умови існування та можливостей – на протигагу рівності в результатах у її соціалістичному трактуванні [9], аналогічно як і інший принцип – **етатизм** (від. франц. *etat* – держава) – піднесення державної влади до культу, її фетишизація, віра в її всесилля й поклоніння перед нею як втіленням сили й панування. Це поєднується з недооцінкою власних можливостей індивіда. Етатистська правосвідомість базується на традиційному уявленні про право як про продукт волі держави, приписі державної влади.

Таким чином, **політична пасивність** населення позбавляє владу зворотного зв'язку з громадськістю. Водночас, з іншого боку, ще з радянських часів зберігається **патерналістський образ влади** (від. лат. *paternus* – батьківський) який передбачає державне опікунство, розглядаючи його як благо й обов'язок влади перед громадянами. Народ не стільки доручає владі виконання якихось функцій, скільки доручає їй свою долю. Це відношення включає в себе невикорінний елемент поліційності з боку державної влади з такими змістовими складовими, як “контроль”, “турбота”, “опікіка”, “дозвільна система” тощо. Водночас патерналізм, породжуючи утриманські настрої в суспільстві й привчаючи його до вичікування, послаблює самостійну енергію приватних осіб. Яскраво виражене прагнення до патерналізму, постійне очікування допомоги з боку держави у вирішенні не тільки життєво важливих, але й приватних проблем якраз і характерне для людей з етатистською правосвідомістю – саме вони постійно перекладають відповідальність за свою долю на державу/владу.

У 1985–1991 роках у масовій політичній свідомості склалось дуалістичне ставлення до авторитету особи-лідера, яке екстраполювалось й на владу в цілому. З одного боку – віра в авторитет, часто його наділяють харизматичними рисами, і, відповідно, очікують від нього “чуда”, що супроводжується постійною готовністю підкорятися авторитету. З іншого боку – завищене очікування від нього, переконаність у тому, що авторитет сам повинен самовіддано служити державі й нації.

Ще один дуалізм полягає в правовій колізії. У радянські часи державна влада ставилась вище від закону, що сформувало в масовій свідомості таку політичну установку, як недовіра до законів як інструменту втілення справедливості й засобу боротьби зі злом. Верховенство держави над законом породило, з одного боку, відчуження громадян від законів, правовий нігілізм, неправомірність поведінки й свавілля, а з іншого – механічне, формальне визнання принципів правової держави, терпимість громадян та їх **“пристрасть до порядку”**, яка стала мало не культовою категорією.

У соціоцентричному радянському суспільстві поряд з установкою “бути як усі” домінував принцип “заборонено все, що не дозволено”. Тому більшість громадян почувала себе комфортно лише в ситуації визначеності, коли існували конкретні приписи що і як робити. У них викликала роздратування ситуація невизначеності кінця 80-х років, коли було “дозволено все, що не заборонено” і допускалася свобода вибору й свобода дій. Така ситуація розцінювалася як непорядок. Адже “порядок” асоціювався з наявністю певних соціальних приписів як жити.

У глибокій кризі в кінці 80-х років перебували надзвичайно важливі й традиційні для масової політичної свідомості українського суспільства уявлення про **патріотизм**. Державний патріотизм радянського зразка, в якому домінував диктат держави, а не ідеал свободи, самостійності й відповідальності громадян, не відповідав новим умовам, які вимагали поєднання ідей державності й патріотизму з ідеями індивідуальної свободи.

Вагомим феноменом масової політичної свідомості є **утопії**. Змістово політичні утопії спрямовані в майбутнє, функціонально – вони є критикою політичних реалій. У будь-якій політичній свідомості наявні елементи утопії.

Основу масової політичної свідомості радянської доби складав вульгарний марксизм-ленінізм, який був немислимий без утопій. З-поміж успадкованих від нього стереотипів масової політичної свідомості виділилися й панують міфи про “радянський народ”, “втрачений соціальний порядок”, ставлення до рівності як до рівного споживання матеріальних благ і т. д.

Один із найбільших міфів посттоталітарного суспільства пов'язаний із завищеним соціальним очікуванням громадян – безсумнівне їх ставлення

до незалежності та реформ як до панацеї від усіх негараздів. Таким чином, основною утопією масової політичної свідомості українців є їх переконаність у тому, що успіху можна добитися без політичної і громадянської активності, без свідомого ставлення до процесів реформ.

З вершини сьогодення аналіз подій та суспільно-політичних процесів в Україні 1985–1991 років дають змогу зробити ряд **висновків**, які одночасно є й характерними ознаками того часу:

1. У перехідному суспільстві процес трансформації системи політичної свідомості складний, багатогранний і суперечливий. Маси неадекватно і неоднозначно сприймають складні суспільно-політичні процеси.

2. Динамізм трансформації значно випереджав природну здатність індивіда адекватно сприймати й встигати усвідомлювати зміст і форму суспільних змін. Головне об'єктивне протиріччя того часу: глибоко вкорінені в політичну свідомість ознаки залежного, провінційного, несамодостатнього, асоціального – з одного боку, та вимоги й можливості навіть не просто незалежного існування, а нагальної потреби трансформацій і побудови цивілізованого суспільства – з іншого боку.

3. Значна активізація формування національно-державної ідентичності, суттєві якісні зміни змісту масової політичної свідомості, які, однак, не слід абсолютизувати.

4. Результати голосування 1 грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі з питання про підтримку Акта проголошення державної незалежності (90,32% громадян, котрі взяли

участь у голосуванні, відповіли “Так”), аж ніяк не є свідченням справді глибокого й однотайного розуміння ними (громадянами) суті реальних проблем та шляхів їх вирішення, що стояли на той момент перед українським суспільством.

5. Завищене соціальне очікування від незалежності й реформ.

Доводиться констатувати не просто незавершеність процесу формування єдиної, без протиріч системи цінностей сучасного українського суспільства, але й симптоми дальшого поглиблення (розшарування, поляризації) конфліктуючих між собою цінностей і ціннісних блоків у масовій політичній свідомості.

1. Головаха Є.І. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С.24–39.

2. Грушин Б.А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1987.

3. Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу. – К.: Політвидав, 1988.

4. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз. – К.: Вища школа, 1998.

5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра, Генеза, 1996.

6. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні. – К.: НАНУ, 2002.

7. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С.193.

8. Хмелько В. Референдум: хто був “за” і хто “проти” // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С.40–52.

9. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. – К.: Всесвіт, 1999.

10. Юнг К.Г. Психология бессознательного. – М., 1994.

V.ZEMLYUK

FEATURES OF POLITICAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN SOCIETY (1985–1991)

In this article a concept and structure of political consciousness and political identity of Ukrainians and features of their forming are considered on the example of difficult and contradictory processes which took place in Ukrainian society during 1985–1991 years.

Author examines the features of mass political consciousness – political values and options, phenomena of utopias and myths, and also their dualism and transformations.

Key words: *political consciousness, political identity, political processes, crisis phenomena, Ukrainian society, Ukraine.*